

UOT 122.129

VARLIQ ANLAYIŞINA DAİR

V.M.KƏRİMOV

*Bakı Dövlət Universiteti**v.m/Karimov@yahoo.com*

Məqalədə «varlıq» anlayışı, onun «qeyri-varlıq», «heçnə» anlayışları ilə qarşılıqlı əlaqəsi nəzərdən keçirilir, belə bir müddəa irəli sürülüb əsaslandırılır ki, «varlığın» əmələ gəldiyi və çevrildiyi «qeyri-varlıq» («heçnə») mütləq «heçnə» olmayıb sonuncunun varlığıdır, müasir fəlsəfədə işlədilən «qeyri-varlıq», yaxud «heçnə» mütləq deyil, nisbi mənada, hansısa varlığın olmaması kimi başa düşülməlidir. Həmçinin «varlıq» və onun sinonimi kimi işlədilən «reallıq» anlayışının dar və geniş mənaları, «materiya», «maddi», «mövcudluq», «gerçəklik» anlayışlarının münasibəti açılır.

Açar sözlər: varlıq, reallıq, materiya, maddi, mövcudluq, gerçəklik

Fəlsəfi dünyagörüşün mühüm sahəsi kimi yaranan ontologiyanın əsas anlayışı olan varlıq ətrafında fəlsəfi düşüncələrin dolaşdığı ən qədim məsələlərdəndir. Vaxtilə varlıq probleminin fəlsəfə tarixində qoyuluşu və müxtəlif cür həllinin araşdırılmasına həsr etdiyimiz tədqiqatlarımızdan (2; 3; 4; 5; 6) göründüyü kimi, filosofların daim diqqətini cəlb edən varlıq anlayışı müxtəlif dövrlərdə və ayrı-ayrı müəlliflər tərəfindən irəli sürülüb özünəməxsus şəkildə izah olunmuşdur.

Fəlsəfi fikir tarixində «varlıq» anlayışı onun əksi sayılan «yoxluq», «qeyri-varlıq», «heçnə» anlayışları ilə münasibətdə nəzərdən keçirilmişdir. İdealist fəlsəfədə «varlığın» «qeyri-varlıqdan», «heçdən» yarandığı və müəyyən vaxt keçdikdən sonra məhv olaraq «qeyri-varlığa» («heçə») çevrildiyi bildirilmişdir. Həmin baxışa görə, varlığın bütün konkret formaları, təzahürləri sanki qeyri-varlıqdan, «heçdən» yaranır və aktual, Hegelin ifadəsincə, «*məqd*» varlığa çevrilirlər. Lakin mövcud olan varlığın ömrü (mövcudluğu) nə qədər uzun sürsə də onun sonu çatır və varlıq formasını itirərək «qeyri-varlığa» qayıdır, yəni özünün əksi olan «yoxluğa» («heçə») çevrilir. Bu zaman «varlıq» ilə «qeyri-varlıq» dialektik vəhdətdə mövcud olur. Bu vəhdət onda ifadə olunur ki, varlığın qeyri-varlığa keçməsi varlığın mütləq, izsiz yox olması deyil, ancaq sonsuz və əbədi mövcud olanın bir varlıq formasından başqasına çevrilməsi, yəni varlığın yeni formasının təşəkkülü, məhz yeni varlığın, əvvəlki varlığın qeyri-varlığı olan varlığın yaranmasıdır.

Deyilənlər belə düşünməyə əsas verir ki, fəlsəfədə geniş surətdə işlədilən «varlıq» və onun əksi kimi başa düşülən «qeyri-varlıq» anlayışları mütləq mənada başa düşülərək bir-birini qəti surətdə istisna edən anlayışlar kimi qəbul edilməlidir. Belə ki, bu gün var olan hər hansı konkret şey («varlıq») sabah «yox olaraq» heçə («qeyri-varlığa») çevrilə bilər və əksinə, bu gün yox olan *nəsə* bir müddətdən sonra hansısa formada var («varlıq») ola bilər. Bu da göstərir ki, «varlıq» və «qeyri-varlıq» anlayışları mütləq deyil, nisbi mənada işlədilərək bir-birlərinə qarşı qoyulur. Əslində varlıq kimi «qeyri-varlıq» da mövcuddur: O, «qeyri-varlığın» varlığıdır. Bu mənada dünya «varlıq» və «qeyri-varlığın» vəhdəti kimi mövcuddur. Varlıq şeyin, bu və ya başqa nəyinsə olması, qeyri-varlıq isə olmamasıdır. Hər bir obyektiv proses özünə həm varlığı, həm də qeyri-varlığı daxil edir. Öz münasibətlərində əksliklər kimi bir-birini istisna edən varlıq və qeyri-varlıq qarşılıqlı nüfuz etməklə bir-birinə keçirlər. Bu da göstərir ki, inkişafda olan hər bir obyekt dialektik əksliklər olan varlıq və qeyri-varlığın ziddiyyətli vəhdətidir.

Bu öz ifadəsini hələ qədim fəlsəfədə formulə olunan nəyinsə heçdən yaranmasının və heçə çevrilərək yox olmasının mümkünsüzlüyü prinsipində tapmışdı. Əvvəlcə insanların əməli fəaliyyətinin ümumiləşdirilməsi kimi meydana çıxan və sonralar elmə daxil olaraq onun məhək daşlarından birinə və materialist dünyagörüşünün əsasına çevrilən həmin prinsipə görə, əvvəla, istənilən maddi obyekt başqa maddi obyektə «nədənsə» əmələ gələ bilər və ikincisi, istənilən maddi obyekt, «nəsə» izsiz, mütləq surətdə yox olmayaraq, başqalarının əmələ gəlməsi ilə nəticələnir. Bunu ümumi şəkildə, qeyd etdiyimiz kimi, belə ifadə etmək olar: «heçnə heçdən yaranmır və heçə çevrilərək yox olmur». Bu prinsip baxımından maddi obyektlərin əmələ gəlməsi və məhvinə onların dəyişməsinin, inkişafının momenti kimi baxılır. Başqasına çevrilən maddi obyekt əvvəlki obyekt (varlıq) kimi mövcud olmaqdan qalır və əvvəlkinin «qeyri-varlığına» çevrilərək yeni maddi obyekt (varlıq) kimi mövcud olmağa başlayır. Buradan aydın olur ki, istənilən maddi obyekt («*nəsə*») öz dəyişməsi, çevrilməsi prosesində həm «varlığa», həm də «qeyri-varlığa» (öz varlığının yoxluğuna) malik olur. Deməli, maddi obyektlərin («varlığın») istənilən dəyişməsi, çevrilməsi, inkişafı prosesi özünə həm məhv olmanı («yoxluğu»), həm də yaranmanı («varlığı») daxil edərək onların vəhdəti kimi çıxış edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, təbii-elmi və fəlsəfi ədəbiyyatda çox zaman sinonimlər kimi işlədilən varlıq və mövcudluq anlayışları özlərinin iki – sözün dar və geniş mənalarında işlədilir. Lakin əslində düzgün olan bu faktı nəzərə almayan bir çox filosoflar varlıqdan bəhs edərkən əsasən onun dar mənasından çıxış edirlər. Bu isə dəqiq olmayıb, müəyyən səhvlərə gətirib çıxarır. Belə dəqiqsizliyə dialektik-materialist fəlsəfədə də rast gəlinir. Həmin dolaşıqlıqdan qaçmaq üçün varlıq anlayışının müxtəlif olan dar və geniş mənaları fərqləndirilməli, ona yaxın olan bəzi anlayışlarla münasibəti aydınlaşdırılmalıdır.

Sözün dar mənasında varlıq (onunla eyni mənada işlədilən mövcudluq) obyektiv, maddi aləm – təbiət, materiya, cəmiyyət mənasında, yəni ayrıca

adamların və bütövlükdə bəşəriyyətin şüurundan xaricdə və ondan asılı olmadan mövcud olan materiyayı, onun əlaqə və münasibətlərini, mövcudluq formalarını, habelə ictimai həyatı da özünə daxil edən obyektiv (maddi) varlıq mənasında işlədilir. Bu mənada işlədilən varlıq obyektiv reallıq anlayışına uyğun gəlir və onunla şüur (subyektiv, mənəvi reallıq) arasında müəyyən qnoseoloji əkslik də vardır. Bunu K.Marksın aşağıdakı məlum sözləri aydın göstərir: «İnsanların varlığını onların şüuru müəyyən etmir, əksinə, insanların ictimai varlığı onların şüurunu müəyyən edir» (11, 346). Məlumdur ki, K.Marks şüuru «dərk olunmuş varlıq» adlandırmışdır. Göründüyü kimi, şüur və varlıq nəinki bir-birindən fərqləndirilmiş, hətta qnoseoloji planda bir-birinə qarşı qoyulmuşdur.

Varlıq anlayışının qeyd olunan dar mənada işlədildiyini və şüura qarşı qoyulduğunu F.Engels tərəfindən formulə edilən fəlsəfinin əsas məsələsində də görürük: «...fəlsəfinin böyük əsas məsələsi təfəkkürün varlığa... ruhun təbiətə münasibəti məsələsidir» (12, 395-396). Burada təfəkkür ruh və şüur mənasında, varlıq və təbiət isə eyni – maddi, obyektiv varlıq mənasında işlədilmişdir. Bu sonuncu mənada varlıq bəzən düzgün olmayaraq obyektiv reallıq olan materiya ilə eyniləşdirilir. Bu halda varlıq anlayışı maddi varlıq (gerçəklik) anlayışı ilə üst-üstə düşür və şüur (ruh) anlayışından fərqləndirilir və gördüyümüz kimi, ona qarşı qoyulur. Varlığın qeyd etdiyimiz dar anlamından çıxış edərək V.İ.Lenin də varlığı obyektiv reallığı materiya anlayışı ilə eyniləşdirir, şüuru isə onun inikası sayırdı. Sözün qeyd etdiyimiz dar mənasında işlədilən varlıq materiya, maddi olandır, şüur isə varlıq deyildir. Əgər materiya ilə yanaşı şüur da varlıq sayılsaydı, ona da varlığın şüura, yaxud Engelsdə olduğu kimi, şüurun varlığa (təbiətə) münasibətindən bəhs etmək olmazdı və deməli, fəlsəfinin əsas məsələsi mənasını itirərdi.

Varlıq anlayışının sözün qeyd etdiyimiz dar mənasında – obyektiv, maddi varlıq kimi işlədilməsinə sonralar dialektik materializm mövqeyindən yazılmış sovet fəlsəfi ədəbiyyatında da rast gəlinir. Məsələn, «Fəlsəfə ensiklopediyası»nda «varlıq obyektiv aləmin, təbiətin şüurdan asılı olmadan mövcudluğu, cəmiyyətdə isə adamların maddi həyat prosesini ifadə edən fəlsəfi kateqoriya» (17, 207) kimi təyin olunur. ASE-də varlıq yenə «obyektiv aləmin, materiyanın, insanların şüurundan, iradəsindən asılı olmayaraq mövcudluğunu bildirən fəlsəfi kateqoriya» adlandırılmışdır (1, 409). Sonralar varlığa, hətta mahiyyətə materiya kateqoriyası ilə eyni olan «insan şüurundan xaricdə və ondan asılı olmadan obyektiv surətdə mövcud olan reallığı göstərən fəlsəfi kateqoriya» (18,76) kimi tərif verilmişdir.

Varlığa olan eyni baxışa, hətta fəlsəfə üzrə dərsləklərdə də rast gəlinir. Məsələn, ali məktəblər üçün dərs vəsaiti kimi buraxılan «Fəlsəfə» kitabında oxuyuruq: «Marksist fəlsəfəyə varlığı təbiətlə eyniləşdirərək bildirir ki, o, bizim görüş dairəmizdən kənarında açıq məsələdir. Varlıq... ancaq elmi, rəsonal biliklə və praktiki ilə müəyyən oluna bilən şeydir. O, insanın onun predmetli-praktika fəaliyyətində verilən obyektiv aləm (təbiət)dir (17, 117). Varlıq

anlayışının sözün dar mənasında işlədildiyinə rus filosoflarının əsərlərində sonralar da rast gəlinir. Məsələn, rus filosofu prof. S.A.Lebedev varlığı ayrıca adamın, eynilə də bütün adamların şüurundan asılı olmayan obyektiv reallıq kimi işlətməmişdir (7, 34).

Belə tərifə respublikamızda fəlsəfə üzrə dərslük və dərs vəsaitlərində də rast gəlinir. Məsələn, prof. Maqşud Fərhadoglundun «Fəlsəfənin əsasları» adlı dərs vəsaitində oxuyuruq: «Sözün ən geniş mənasında varlıq son dərəcə əhatəli reallığı, obyektiv mövcudluğu, insan şüurundan asılı olmayan gerçəkliyi bildirən ən ümumi fəlsəfi kateqoriyadır» (9, 120). Göründüyü kimi, burada varlıq sözün qeyd etdiyimiz dar mənasında işlədilmişdir. Prof. Ağayar Şükürovun «Fəlsəfə» dərsliyində də varlıq anlayışı sözün dar mənasında başa düşülərək, hətta varlığa həsr olunmuş bölmə «Varlıq maddi reallıqdır» başlığı altında verilmişdir. Həmin bölmədə deyilir: «Hazırda varlıq fəlsəfi kateqoriya kimi bütün şey və hadisələrin əsasında durub real mövcud olan dünyanı ifadə edir. Başqa sözlə desək, varlıq təbiətdə olan, eləcə də kosmik, həmçinin insanın özünün yaratdığı şeyləri və hadisələri əhatə edir» (10, 285).

Aydın ki, maddi reallıq varlıq olsa da varlıq, ancaq maddi reallıq olmayıb ondan daha genişdir; o, maddi reallıqdan başqa mənəvi reallığı da əhatə etməklə onların cəmi, vəhdəti kimi çıxış edir, yəni sözün geniş mənasında da işlədilir. Buna görə də dialektik materialist fəlsəfədə varlıq anlayışının, ancaq sözün dar mənasında – maddi varlıq kimi işlədildiyi haqqında fikir doğru deyildir. Əslində marksizm-leninizm klassiklərinin əsərlərində varlıq, reallıq anlayışlarının sözün geniş, yəni maddi və mənəvi varlıqların vəhdətini ifadə edən, ümumiyyətlə, varlıq kimi işlədildiyinə də rast gəlinir. Məsələn, materiyyaya şüura qarşı duran obyektiv reallığı ifadə edən kateqoriya kimi tərif verən V.İ.Lenin başqa bir yerdə yazmışdır: «Əlbəttə, materiya isə şüur arasındakı əksliyin də yalnız çox məhdud bir sahə daxilində mütləq əhəmiyyəti vardır; burada onun əhəmiyyəti yalnız nəyi birinci və nəyi ikinci götürmək kimi əsas qnoseologiya məsələsi dairəsindədir. Bu dairədən kənarında həmin əksliyin nisbiliyi şübhəsizdir» (8, 158). Həmin hüduddan kənarında materiya və şüurun hər ikisi maddi və mənəvi varlığın vəhdəti olan varlıq anlayışı ilə əhatə olunur, yəni hər ikisi vardır, mövcuddur. Buna görə də bəzən ədəbiyyatda səhv olaraq yeridilən belə əsassız fikirlə razılaşımaq olmaz ki, guya marksizm-leninizm fəlsəfəsilə (XIX-XX əsrlərdə) varlıq maddi dünya ilə eyniləşdirilir. Bu isə bir daha göstərir ki, varlıq kimi fundamental fəlsəfi anlayışdan danışarkən onun qeyd etdiyimiz geniş mənasını nəzərə almadan keçinmək olmaz. Odur ki, ədəbiyyatda mövcud olan belə bir fikirlə razılaşımaq olmaz ki, «...fəlsəfədə şüura münasibətdən kənarında varlıq anlayışı ola bilməz» (10, 44).

Qeyd etmək lazımdır ki, sözün dar mənasında, yəni maddi varlıq kimi işlədilən varlıq da bəzən iddia edildiyi kimi, heç də materiya anlayışı ilə üst-üstə düşmür. Çünki yalnız özlüyündə materiya deyil, eyni zamanda onun atributları olan hərəkət, məkan və zaman, habelə əlaqə və münasibətləri də maddi olub obyektiv reallıqlar kimi mövcuddur, vardır. Buna görə, obyektiv reallıq və

maddi anlayışları eyni mənalı olub bir-biri və maddi varlıq anlayışı ilə üst-üstə düşürlər. Deməli, sözün dar mənasında götürüldükdə materiya maddi varlıq olsa da maddi varlıq yalnız materiya olmayıb, eyni zamanda onun mövcudluq üsulları, əlaqə və münasibətləri, yəni bütövlükdə maddi olandır. Deməli, artıq göstərdiyimiz kimi, Obyektiv reallıq (varlıq) materiya ilə deyil, maddi anlayışı ilə eyni mənalı olub bir-biri və maddi varlıq anlayışları ilə üst-üstə düşürlər (2, 152-171).

Varlıq anlayışı qeyd etdiyimiz dar mənasından başqa geniş mənasında, yəni uydurulmamış, həqiqətən mövcud olan mənasında da işlədilir. Bu mənasında varlıq mövcud olan hər şey olub təkə obyektiv-real, yəni maddi olanı deyil, eyni zamanda subyektiv-real, yəni ideal olanı, şüur hadisələrini – fikirləri, müxtəlif psixi halları, və s. də əhatə edir, çünki onların hər ikisi mövcuddur. Deməli, varlığa maddi, obyektiv reallıqdan başqa mənəvi olan, subyektiv reallıq da daxildir, yəni maddi reallıqla yanaşı ən coşqun fantaziyanın, nağılların, əsətlərin məhsulları, hətta xəstənin sayıqlamaları da mənəvi varlıq kimi mövcuddur. Beləliklə, varlıq, yaxud onunla eynimənalı, sinonim olan reallıq anlayışı həm maddi, həm də mənəvi olanı, yaxud obyektiv və subyektiv reallığı əhatə etməklə onların vəhdəti kimi çıxış edir. Beləliklə, bu dünyanın hər iki sahəsi – həm təbiət, maddi aləm, həm də mənəvi şüur aləmi varlıq anlayışı ilə səciyyələndirilə bilər; lakin onların varlıq, mövcudluq üsulları müxtəlifdir: fiziki, maddi aləm obyektiv surətdə, insandan xaricdə, onun iradəsindən və şüurundan asılı olmadan mövcuddur, psixi aləm, şüur aləmi isə subyektiv mövcud olub adamların, yarı-ayrı fərdlərin iradəsindən və arzularından asılıdır. Bu iki növ varlığın öz aralarında necə əlaqələnməsi fəlsəfinin əsas məsələsi ilə bağlı olub fəlsəfə tarixində ayrı-ayrı məktəblər tərəfindən müxtəlif cür həll edilmişdir.

Varlıq haqqında dialektik-materialist fəlsəfədə həmin anlayışın yuxarıda bəhs etdiyimiz dar mənası ilə yanaşı, onun geniş mənasından da bəhs olunmuşdur. Dünyanın vəhdəti məsələsindən danışarkən varlıq anlayışının dar mənasından çıxış edərək dünyanın həqiqi vəhdətini onun maddiliyində görən F.Engels həmin vəhdəti dünyanın varlığında, mövcudluğunda görən alman filosofu Y.Dürinqi tənqid edərək yazmışdı: «Biz varlıqdan və yalnız varlıqdan bəhs etdikdə vəhdət (dünyanın vəhdəti – K.V.), ancaq ondan ibarət ola bilər ki, haqqında bəhs edilən bütün şeylər vardır, mövcuddur!» (13, 41). Dünyanın vəhdətindən bəhs edərkən varlıq anlayışının dar mənasından çıxış edərək həmin vəhdəti düzgün olaraq dünyanın maddiliyində görən F.Engels varlıq anlayışının geniş mənasında nəzərə almamışdır.

Alman filosofu Y.Dürinq dünyanın vəhdətindən bəhs edərkən çox güman ki, varlığın geniş mənasından çıxış etmişdir. Buna görə o, dünyanın həqiqi vəhdətini onun varlığında olduğunu bildirmişdir. Bu zaman nəzərdə tutulmuşdur ki, varlığın əsas növləri olan maddi və mənəvi dünyanın çox rəngarəng müxtəlifliklərini bir-birilə bağlayan ümumi cəhəti onların var, mövcud olmalarıdır. Engels isə varlıqdan bəhs edərkən maddi dünyanı nəzərdə tutaraq dünyanın

vəhdətini onun mövcudluğunda, varlığında görən Dürinqin baxışlarının düzgün olmadığını göstərmişdir. F.Engelsə görə, dünyanın mövcudluğu onun vəhdəti üçün ilk şərt olsa da (çünki dünya vəhdət təşkil etməmişdən əvvəl mövcud olmalıdır) həmin vəhdəti mövcudluqdan (burada mövcudluq sözün dar mənasında işlədilmişdir) çıxarmaq olmaz. Çünki yalnız obyektiv reallıq olan maddi varlıq deyil, artıq qeyd etdiyimiz kimi, subyektiv reallıq olan şüur – mənəvi varlıq da mövcuddur. Bu mənada götürüldükdə dünyanın vəhdəti məhz onun maddiliyindədir. Əgər burada varlıq anlayışı sözün dar, yəni materiya, maddi mənasında işlədilsəydi, onda dünyanın vəhdəti məhz onun varlığında olardı və Engels Dürinqi tənqid etməzdi.

Fəlsəfi ontologiyada mövcud olub insanın dünyada öz yerini müəyyənləşdirməsi, mövcudluğunun mahiyyətini və mənasını başa düşməsi üçün mühüm olan varlıq haqqında bəhs etdiklərimizdən aydın olur ki, mövcud olub getdikcə daha yaxşı yaşamaq uğrundakı mübarizənin gedişində insana real aləmin mürəkkəbliklərindən, rəngarəngliyindən, real hadisə və proseslərindən baş çıxarmağa imkan verən anlayışlar sistemində «varlıq» anlayışı və ona yaxın olub çox zaman sinonimlər kimi işlədilən «gerçəklik», «reallıq» anlayışları xüsusi yer tutur. Fəlsəfədə ən geniş olan varlıq anlayışının mənasını və əhəmiyyətini dərk etməkdən, onu fundamental fəlsəfi kateqoriya kimi səciyələndirməkdən ötrü gerçəklik və reallıq anlayışlarını da nəzərdən keçirmək lazımdır. Bu ona görə lazımdır ki, proses və hadisələrin ümumi xarakteristikasının ifadəsi olmaq etibarilə varlıq anlayışının məzmunu məhz həmin anlayışlar vasitəsilə konkretləşdirilir.

Mövcudluq mənasında işlədilən gerçəklik keçmişdə, indi mövcud olan və gələcəkdə də mövcud olacaq bütün şeylərin, proseslərin, hadisələrin, halların məcmusudur. Təbiətdə mövcud olan şeylər, hadisələr, proseslər, cəmiyyətdə dövlət sistemləri, siyasi təsisatlar, insanların davranışları, şəxsi həyəcanları, fikirləri, ideyaları və s. gerçəkliyin ayrı-ayrı fraqmentləridir.

Varlıq haqqında dialektik-materialist fəlsəfədə həmin anlayışının yuxarıda bəhs etdiyimiz dar mənası ilə yanaşı onun geniş mənasından da bəhs olunmuşdur. Dünyanın vəhdəti məsələsindən danışarkən varlıq anlayışının dar mənasından çıxış edərək dünyanın həqiqi vəhdətini onun maddiliyində görən F.Engels həmin vəhdəti dünyanın varlığında, mövcudluğunda görən alman filosofu J.Dürinqi tənqid edərək yazmışdı: «Biz varlıqdan və yalnız varlıqdan bəhs etdikdə vəhdət (dünyanın vəhdəti – K.V.), ancaq ondan ibarət ola bilər ki, haqqında bəhs edilən bütün şeylər vardır, mövcuddur» (13, 41). Dünyanın vəhdətindən bəhs edərək varlıq anlayışının dar mənasından çıxış edərək həmin vəhdəti düzgün olaraq dünyanın maddiliyində görən F.Engels varlıq anlayışının geniş mənasını nəzərə almamışdır.

Alman filosofu J.Dürinq dünyanın vəhdətindən bəhs edərək çox güman ki, varlığın geniş mənasından çıxış etmişdir. Buna görə o, dünyanın həqiqi vəhdətinin onun varlığında olduğunu bildirmişdir. Bu zaman nəzərdə tutulmuşdur ki, varlığın əsas növləri olan maddi və mənəvi dünyanın çox rəngarəng

müxtəlifliklərini bir-birilə bağlayan ümumi cəhəti onların var, mövcud olmalarıdır. Engels isə varlıqdan bəhs edərkən maddi dünyanı nəzərdə tutaraq dünyanın vəhdətini onun mövcudluğunda, varlığında görən Dürinqin baxışlarının düzgün olmadığını göstərmişdir. F.Engelsə görə, dünyanın mövcudluğu onun vəhdəti üçün ilk şərt olsa da (çünki dünya vəhdət təşkil etməmişdən əvvəl mövcud olmalıdır), həmin vəhdəti mövcudluqdan (burada mövcudluq sözün dar mənasında işlədilmişdir) çıxarmaq olmaz. Çünki yalnız obyektiv reallıq olan maddi varlıq deyil, artıq qeyd etdiyimiz kimi, subyektiv reallıq olan şüur dünyanın vəhdəti məhz onun maddiliyindədir. Əgər burada varlıq anlayışı sözün dar, yəni materiya maddi mənasında işlədilsəydi onda dünyanın vəhdəti məhz onun varlığında olardı və Engels Dürinqi tənqid etməzdi.

Gerçəkliyə daxil olan hadisələrin sürəkliyi olduqca müxtəlifdir, buna görə də gerçəklikdə daim yeni-yeni hadisələr meydana gəlir, təşəkkül tapır, mövcud olur və məhv olurlar.

Reallıq anlayışının gerçəklik anlayışının sinonimi kimi eyni mənada işlədildiyinə də rast gəlinir. «Reallıq» («real») və «gerçəklik» («gerçək olan») anlayışının münasibətinin diqqətli təhlili və onların məzmununun müqayisəsi aydın göstərir ki, bəzən eynimənalı kimi işlədilsələr də onlar məzmunca müxtəlif genişliyə malik olub fərqlənirlər. Belə ki, əvvəla, gerçəklik özü iki mənada – bir «mövcud olan» («mövcudluq») mənasında, bir də artıq həyata keçmiş, realizə olunmuş imkan mənasında işlədilir. Məsələn, M.A.Parnyuk yazır: «Gerçəklik kateqoriyasında bütün maddi dünya, şeylərin və hadisələrin bütün məcmusu deyil, bütün mövcud olanlar deyil, yalnız müəyyən imkanların həyata keçməsi olan müəyyən şeylər əks etdirilir» (14, 117). Özünün imkan və gerçəklik kateqoriyalarının münasibəti baxımından dürüst olmayan birinci («mövcudluq») mənasında gerçəklik «reallıq» anlayışı ilə üst-üstə düşür, yəni həm obyektiv, həm də subyektiv reallığı əhatə edir, bu iki əksliyin dialektik vəhdəti kimi çıxış edir. Bu halda o, həm imkan şəklində olan reallığı (real imkanı), həm də imkan halından çıxaraq artıq gerçəkliyə çevrilmiş imkan mənasında reallığı əhatə edir.

Deməli, özünün ikinci mənasında, yəni artıq həyata keçmiş imkan mənasında işlədilən «gerçəklik», geniş mənasında işlədilən gerçəklik anlayışından dar məzmunla malikdir; belə ki, hələ gerçəkliyə çevrilməmiş imkan halında olan gerçəklik ondan kənarda qalır. Bu halda «reallıq» anlayışının daha geniş olduğu aydın nəzərə çarpır. Belə ki, o, özünün subyektiv qolu hələ bir yana qalsın, «obyektiv reallıq» qolu, xətti ilə «gerçəklikdən» daha geniş olub artıq həyata keçmiş, gerçəkliyə çevrilmiş imkandan (gerçəklikdən) başqa hələ gerçəkliyə çevrilməmiş imkanı da əhatə edir. Çünki real adlandırılan imkanın özü də predmet və hadisələrin daxili təbiətindən və qanunauyğun inkişafından irəli gəldiyinə görə, insanın uydurması olmayıb obyektiv surətdə, həqiqətən mövcuddur, yəni realdır, həm də obyektiv realdır. Məsələn, virtual hissəciklər, proseslər, hissəciklərə potensial halda xas olan korpuskulyar və dalğa xassələri

imkan şəklində mövcud olub, yalnız müəyyən şəraitdə realizə olunan, gerçəkliyə çevrilən obyektiv reallıqlardır.

Buradan da, virtual hissəciklər realdır mı? – sualını verərkən nəzərdə tutmaq lazımdır ki, onlar obyektiv realdırlar. Lakin bu reallıq gerçəkliklə eyni mənalı reallıq olmayıb, ondan daha geniş – həm gerçəkliyi, həm də imkanı özünə daxil edən mənada («mövcudluq», «reallıq» mənasında) realdır. Başqa sözlə, virtual hissəciklər qeyd etdiyimiz dar (həyata keçmiş imkan) mənasında gerçək olan reallıqlar deyil, imkan halında olan reallıqlardır; yalnız müəyyən şəraitdə onlar imkan halından çıxaraq gerçəkliyə çevrilirlər. Eynilə elementar hissəciyə potensial halda xas olan korpuskulyar və dalğa xassələri də müəyyən şəraitdə gerçəkliyə çevrilir, o, şəraitdən asılı olaraq, həmin xassələrindən bu və ya başqasını, bəzən də hər ikisini aşkara çıxarır, yəni həmin xassələr imkan halından çıxaraq gerçəkliyə çevrilirlər.

«Gerçəklik» («gerçək olan») anlayışı qeyd etdiyimizdən başqa bir də həqiqətən, real mövcud olan («mövcudluq») mənasında işlədilir. Məsələn, «obyektiv gerçəklik», «subyektiv gerçəklik» kimi anlayışlara rast gəlinir. Bu halda gerçəklik, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, özünün geniş mənasında reallıq anlayışı ilə, «obyektiv gerçəklik» və «subyektiv gerçəklik» anlayışları isə müvafiq olaraq «obyektiv reallıq» və «subyektiv reallıq» anlayışları ilə eynimənalı olub üst-üstə düşürlər. Bəzən də «real mövcudluq» anlayışı «obyektiv reallıq» anlayışı ilə eyniləşdirilir. Halbuki «real» və «obyektiv» olanlar qeyd etdiyimiz kimi, eyni hüquqlu, məzmunlu anlayışlar deyildir. Belə ki, yenə yuxarıda göstərdiyimiz kimi, subyektin duyğuları, anlayışları, fikirləri, düşüncələri, şüuru, bir sözlə, ideal olanlar real mövcuddurlar, lakin bu obyektiv mövcudluq (reallıq) olmayıb, subyektiv mövcudluqdur (reallıqdır).

Reallıq latınca «res» sözündən əmələ gəlib «şey», «predmet» deməkdir. lakin «şey» anlayışı birmənalı deyildir. Həmin məfhum altında həm müəyyən məkan daxilində və zaman etibarilə mövcud olan maddi predmetlər, hadisələr, həm də onların insan beynində obyektiv aləmin subyektiv obrazları kimi mövcud olan anlayışlar, nəzəriyyələr, təsəvvürlər və s. nəzərdə tutulur. Bu halda reallıq anlayışı özünün qeyd etdiyimiz geniş mənasını kəsb edərək «mövcudluq» anlayışına keçir və obyektiv və subyektiv reallıqların vəhdəti kimi çıxış edir. Çünki mövcudluq xassəsi yalnız obyektiv (maddi) aləmin özünə deyil, habelə onun insan beynində müəyyən şəkildə inikası olan ideal formalara da aiddir. Deməli, reallıq anlayışı özünün geniş mənasında «mövcudluq» anlayışı ilə üst-üstə düşür. Bu baxımdan bina da mövcuddur, bina qavrayışı da, təyyarə də mövcuddur, təyyarə qavrayışı da, zərrəcik də mövcuddur, maddi nöqtə də, billiard şarı da mövcuddur, ideal şar da, materiya da mövcuddur, şüur da, çünki onların hamısı sözün geniş mənasında realdır.

Göründüyü kimi, reallıq anlayışı çox geniş olub obyektiv və subyektiv reallıqları əhatə edir. Obyektiv reallıq anlayışı insan şüurundan xaricdə və ondan asılı olmadan mövcud olan hər şeyi ifadə edir, dünyadakı bütün şeylər, onların növləri və halları, hadisələr, proseslər – kvarklar, elementar hissəciklər,

nüvə, atom, molekul, cisimlər, planetlər, ulduzlar, Qalaktikalar, Metaqalaktika, fiziki sahənin müxtəlif növləri, vakuüm, ictimai münasibətlər və b. obyektiv reallığın ayrı-ayrı ünsürləridir.

İnsan şüurunda, insan təfəkküründə və təxəyyülündə mövcud olan gerçəklik isə subyektiv reallıqdır. Subyektiv reallıq insan fəaliyyətinin, daha doğrusu, insan beyninin məhsuludur. Beynin fəaliyyətinin məhsulu olan fikirlər, anlayışlar, mülahizələr, obrazlar, elmi və qeyri-elmi biliklər də reallıq olub fəlsəfədə deyildiyi kimi, subyektiv reallığı təşkil edirlər. Şifahi xalq yaradıcılığında, folklorda geniş işlədiylən cin, şeytan, pəri, div, əjdaha, yaxud elmi-fantastik əsərlərdə təsvir olunan müəyyən hadisələr haqqında düşüncələr obyektiv reallıqda deyil, şüurumuzda, təxəyyülümüzdə mövcud olan subyektiv reallıqlardır. Obyektiv və subyektiv reallıqlar müxtəlif olsalar da bir-birləri ilə bağlıdır. Məsələn, haqqında bilib-bilməməyimizdən asılı olmayaraq təbiətdə radioaktiv elementlər, onların təbii parçalanması sayəsində böyük miqdarda enerji ayrılması mövcuddur. Bu obyektiv reallıqdan fərqli olaraq nüvə fizikası üzrə alimin başında radioaktivlik, nüvə reaksiyaları və bu prosesdə enerji ayrılması haqqında, süni radioaktivlik, onu həyata keçirməyi mümkün edən fiziki-kimyəvi və texnoloji proseslər haqqında biliklər də olur. Bu biliklər isə insan başında subyektiv reallıq kimi mövcuddur. İnsan şüurundan xaricdə mövcud olan obyektiv reallıq və onun məhsulu kimi, ancaq insan başında mövcud olan subyektiv reallıq ciddi surətdə fərqlənsələr də möhkəm vəhdətdə və əlaqədə olub bir-birlərinə qarşılıqlı təsir göstərirlər. Belə ki, subyektiv reallıq obyektiv reallıq tərəfindən törədilir və eyni zamanda onu törədən obyektiv reallığa fəal əks təsir göstərir. Məhz bu mənada deyilmişdir ki, insanın şüuru obyektiv dünyanı nəinki əks etdirir, həm də onu yaradır.

Mövcudluq üsuluna görə obyektiv reallıqdan fərqlənən subyektiv reallıq müəyyən şəkildə obyektiv reallıqla bağlıdır, yəni onun ideal inikasıdır. Lakin bu bağlılıq heç də o demək deyildir ki, subyektiv reallıqdan istifadə etməklə ondan hər hansı obyektiv, maddi reallıq yaratmaq olar. Məsələn, fikirlərdə və obrazlarda, elmi biliklərdə və bədii ideyalarda ifadə olunan subyektiv reallıqdan istifadə etməklə divar hörmək, körpü tikmək, maşın, təyyarə, kompüter düzəltmək olmaz. Lakin fikir, obrazlar, hiss, istək, ideya insanı müəyyən istiqamətdə hərəkət etməyə, iş görməyə təhrik edə bilər. Məhz onda insan əlinə balta, mişar götürüb ağacı kəsə, yaxud müəyyən alət və dəzgahlardan istifadə etməklə maşın, kompüter və s. düzəldə bilər. Bu o deməkdir ki, insan şüurundan xaricdə olan obyektiv reallıq və onun məhsulu kimi, ancaq insan başında mövcud olan subyektiv reallıq ciddi surətdə fərqlənsələr də ayrılmaz vəhdətdə və əlaqədə olub qarşılıqlı təsir göstərirlər. Obyektiv və subyektiv reallığın bu vəhdəti və əlaqəsi öz ifadəsini varlıq kateqoriyasında tapır. Bu vəhdətdə özünün qəlbi və ağılı, həyəcanları, ehtirasları, şəxsi arzuları, məqsədləri, səhvləri və nailiyyətləri, xeyirxahlığı və amansızlığı ilə döyüşçü, fəhlə, biznesmen, ziyalı, alim, sənətkar və b. kimi fəaliyyət göstərən insan mühüm yer tutur. O, bir tərəfdən, obyektiv reallığın inkişafının məhsulu, digər tərəfdən

isə subyektiv reallığın – xülyalar, kəşflər və ixtiralar, fantaziyalar aləminin yaradıcısıdır. Deməli, insan obyektiv və subyektiv reallığın kəsişdiyi, onları bir-birilə bağlayan nöqtə və bu mənada varlığın mərkəzidir. Bununla da insan obyektiv və subyektiv reallığın vəhdətinin ən bariz ifadəsi kimi çıxış edir.

Varlıq anlayışı, onun müxtəlif növləri ilə tanış olduqdan sonra varlıq kateqoriyasının fəlsəfədə yerini və əhəmiyyətini açmaq olar.

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, fəlsəfi dünyagörüşünün əsasında duran «varlıq» onun fundamental kateqoriyasıdır. Varlığın anlaşılmasındakı ilk addımlar sonrakı kateqorial təhlil üçün bir növ trampolin xidmətini görür. Həmin kateqoriyanın köməylə dünyanın mövcudluğu haqqında məsələnin məzmunu açılır: a) dünya vardır və o, sonsuz və keçici olmayan tam kimi mövcuddur; b) varlığı əmələ gətirən maddi və mənəvi olan, fərdlər və cəmiyyət başqa formalarda olsalar da eyni dərəcədə mövcudurlar; onların bu mövcudluğu dünyanın vəhdətinin şərtidir; c) dünya özünün mövcudluq formalarının müxtəlifliyində şüurdan və konkret fərdlərdən, insan nəsillərindən əvvəl gələn məcmu reallığı əmələ gətirir.

Yuxarıda bəhs etdiklərimiz aydın göstərir ki, fəlsəfədə mühüm yer tutan varlıq anlayışı mürəkkəb və kompleks məzmunludur. Onun məzmunu üzərində düşünərkən müəyyən çətinliklər meydana çıxmağa bilər. Bu belə bir hal ilə bağlıdır ki, adi həyatda biz insanın, yaxud hər hansı şeyin necəliyini, ancaq onun konkret xassələri vasitəsilə bildiyimiz halda, varlığın nə olduğunu bilməkdən ötrü konkret və hətta ümumi xassələrdən sərfnəzər etməli oluruq. İlk baxışda bu tamamilə aydın görünsə də biz varlıq haqqında konkret şeylər haqqındakı kimi danışa və ya deyə bilmərik ki, varlıq böyük, yaxud kiçikdir, bərk, yaxud yumşaqdır, ağ, yaxud qaradır, acı, yaxud şirindir və s. Varlıq haqqında düşüncələrimizdə biz ayrı-ayrı predmetlərdən, onların konkret əlamətlərindən, hallarından, xassələrindən, kəmiyyət və keyfiyyət xarakteristikalarından sərfnəzər edərək onların ümumi, yəni əslində hər şeyi birləşdirən dünya əlaqəsini axtarıq. Bu axtarışların nəticəsini «varlıq», həmçinin ona yaxın olan mövcudluq, reallıq, gerçəklik və başqa kateqoriyaların köməylə fəlsəfə təsvir edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. 11 cild. Bakı: Azərnaşr, 1978, 592 s.
2. Kərimov V.M. Fəlsəfədə və təbiətşünaslıqda varlıq və materiya problemi. Bakı: Təhsil NPM, 2003, 486 s.
3. Kərimov V.M. Qədim fəlsəfədə varlıq problemi // Bakı Universitetinin xəbərləri. Sosial-siyasi elmlər seriyası, 2001, №1, 118-132 s.
4. Kərimov V.M. Orta əsrlər fəlsəfəsində varlıq problemi // Bakı Universitetinin xəbərləri. Sosial-siyasi elmlər seriyası, 2008, №2, s. 111-121.
5. Kərimov V.M. Yeni dövr fəlsəfəsində varlıq problemi. // Bakı Universitetinin xəbərləri. Sosial-siyasi elmlər seriyası, 2002, №1, s.85-98.
6. Kərimov V.M. Varlıq haqqında təlimin mahiyyəti. // Bakı Universitetinin xəbərləri. Sosial-siyasi elmlər seriyası, 2010, №1, s.91-106.
7. Лебедев С.А. Научная картина мира в ее развитии // Вестник Московского Университета. Серия философия, 2012, №3.

8. Lenin V.İ. Materializm və empiriokritisizm. ƏTK, XVIII c. Bakı: Azərənəşr, 1979, 520 s.
9. Maqsud Fərhadovlu. Fəlsəfənin əsasları. II nəşr. Bakı: Nurlan, 2002. 392 s.
10. Копник П.В. Философские идеи В.И.Ленина и логика. М.: Наука, 1969, 483 с.
11. Marks K., Engels F. Seçilmiş əsərləri, 2 cildə, I c. Bakı: Azərənəşr, 1953, 674 s.
12. Marks K., Engels F. Seçilmiş əsərləri. 3 cildə, III c. Bakı: Azərənəşr, 1983, 607 s.
13. Engels F. Anti-Dürinq. Bakı: Azərənəşr, 1953, 379 s.
14. Парнюк М.А. Принцип детерминизма в системе материалистической диалектики. Киев: Наукова Думка, 1972, 356 с.
15. Солодухо Н.М. Бытие и небытие как предельные основания мира // «Вопросы философии». 2001. №6.
16. Философия. Учебное пособие. Ростов-на-Дону: Феникс, 1998, 573 с.
17. Философская энциклопедия. Т.1, М.: Просвещение, 1960, 504 с.
18. Философский энциклопедический словарь. М.: Советская энциклопедия, 1989, 573 с.
19. Şükürov A.Q. Fəlsəfə. Dərslik. Bakı: Adilovlu, 2002. 490 s.

К ВОПРОСУ О ПОНЯТИИ БЫТИЕ

В.М.КЕРИМОВ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается понятие бытие, ее взаимосвязи с понятием «небытие», выдвигается и обосновывается положения о том, что «ничто» или «небытие» не является абсолютным «ничто» и «небытие», а является бытием последнего, что любое «нечто» в процессе развития имеет своего «бытие» также «небытие» и существует как их единства. Показывается, что понятия «небытие» или «ничто» следует понимать не абсолютном, а в относительном смысле, т.е. как отсутствие какого-то бытия. Также раскрывается широкий и узкий смысл, бытия и «реальности», а также соотношения понятий «материя», «материальное», «существование», «реальность», «объективная реальность», «субъективная реальность» действительность».

Ключевые слова: бытие, реальность, материя, материальное, существование, действительность.

ON THE CONCEPTION OF EXISTENCE

V.M.KARIMOV

SUMMARY

The conception of “existence”, its realitions with conseptions of “nonexistence”, “nothing” are reviewed in the article. Also the narrow and wide meanings of the conception of the “existece” and “reality” that are used as synonyms the relations of conceptions of “substance”, “material”, “availability”, “reality” are disclosed.

Key words: existence, reality, substance, material, availability